

T.QAYIPBERGENOVTIŃ “BAXITSIZLAR” ROMANINDA
PRESUPPOZICIYA MÁSELESİ

Xojaniyazova R.R.,
Magistrant,
rawshanxojaniyazova@gmail.com

Ilimiy basshı: docent., f.i.k. **Kazaxbaeva A.T.**,
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15643938>

***Annotaciya:** Til biliminde pragmalıngvistika jańa taraw sıpatında qalıplesip, kishi kómedegi ilimiy jumıslarda izertlew obyektine aylanbaqta. Biz de usı maqalamızda pragmalıngvistikanıń máselelerinen biri bolǵan presuppoziciya máselesin analizlewge háreket ettik.*

***Tayanısh sózler:** presuppoziciya, presuppoziciyanıń túrleri, ekzistencial, fakt, nofaktiv, leksikalıq, strukturalıq, kontrafaktiv presuppoziciyalar.*

***Аннотация:** В лингвистике прагмалингвистика формируется как новая отрасль и становится объектом исследования в небольших научных работах. В этой статье мы также попытались проанализировать вопрос presupпозиции, который является одним из вопросов прагмалингвистики.*

***Ключевые слова:** presupпозиция, виды presupпозиции, экзистенциальная, фактическая, нефактическая, лексическая, структурная, контрафактивная presupпозиции.*

***Annotation:** Pragmalinguistics is emerging as a new field in linguistics, becoming a research object in small-scale scientific works. In this article, we also attempted to analyze the issue of presupposition, which is one of the problems of pragmalinguistics.*

***Keywords:** presupposition, types of presuppositions, existential, factual, non-factual, lexical, structural, counterfactual presuppositions.*

Til biliminde presuppoziciya – bul sóylewdiń jasırın bir komponenti bolıp, ol hár túrli ekstralingvistikalıq, logikalıq, psixolingvistikalıq hám lingvistikalıq qurallar arqalı sóylesiw waqtında óz kórinisin tabadı. Presuppoziciya – (inglisshe «presupposition» - boljaw) filosofiyalıq logikada sóylewdiń semantikalıq komponentti, ol haqıyqat bolıwı kerek, sonıń ushın sóylew kontekstte semantikalıq anomaliya hám orınsız dep qabıl etilmewi kerek. [10].

Til biliminde presuppoziciyaǵa hár túrli túsinik beriledi, biraq olardıń derlik hámmesi presuppoziciyanıń belgili bir gáptiń durıs qollanıwı hám durıs túsiniliwi ushın imkan beretuǵın aldınnan belgili bolǵan bilimlerde jámleniwi, presuppoziciya túsinigi kontekst hám jaǵdaydı (ǵap ayılǵan jaǵdaydı) óz ishine alatuǵınlıǵın eskertip ótedi [9.30].

Ayırım lingvistler presuppoziciyanıń eksplitsit mánisi bar ekenligi haqqında da pikir bildiredi. G.D.Arkipkinanıń pikirinshe, gáptiń strukturası, onıń formasına

pútkilley say kelmeytuǵın presuppoziciyanıń ózi joq. Presuppoziciya sırtqı strukturada hám implitsit, hám eksplitsit mánige iye boladı. Lingvist Z.Burxonov presuppoziciyaǵa tómendegishe túsinik beredi: presuppoziciya gáptiń sırtqı strukturasında óziniń tolıq kórinisin tawmaydı. Biraq sırtqı signallar – isharat etiwshi belgiler, álbette, sintaksislik strukturadan orın aladı. Bul tárepine qaralsa, presuppoziciyanıń emes, al soǵan isharat etip atırǵan til birligiiniń eksplisit ańlatılıwına itibar beriw kerek [2.8].

G.Yule semantikalıq presuppoziciyalardı tómendegishe túrlerge bóledi [5.49]:

1. **Ekzistencial presuppoziciya** – gápte yaki tekste ayılǵan subyekt (adam) yaki obyektiniń haqıyqattan da bar ekenligi. Subyekt yaki obyektiniń sóylewshi hám tınlawshıǵa tanıs ekenligi.

1) Aydos jáne oy teńizine shúmdi. Ol ilgeri jılları Xiywadan kiyatırǵanda Qońırat hákimi jolın tosıp “Maǵan járdem et, Qońırat xanlıǵın dúzemen” degende, Aydos “Attan túsip eshekke mingennen, piyadashılıǵım artıq” dep ketken edi [7.46].

Presuppoziciya: 1. Aydos degen adam bolǵan. Haqıyqatında da ol tariyxıy shaxs, tariyxta bolǵan.

2) – Marhum ákem “atadan perzent kem tuwıladı” degen ráwayattı “biykar” dedi. “Ata qátesin qaytalamagan perzent artıq” dedi. Eń baslısı, eli-xalqım dep at shapqan jigitterdiń báygi sızıǵı birew boladı, tabısadı dedi.

Dospanniń sońǵı juwabı Aydosqa kútá unadı [7.51].

Presuppoziciya: Dospan hám onıń ákesi sáwbetlesiwshiler ushın anıq.

3) “Másláhát tóbe” “Aydos awılınıń” shetindegi bir órkeshe qum. Ruwlar menen kóshe biyleri arasında túsinispeytuǵın isler shıǵıp qalsa, biyler gileń jas ullılar sonda jıynaladı [7.53].

Presuppoziciya: “Másláhát tóbe” hámmege belgili, túsinikli jer.

2. **Fakt presuppoziciya** – belgili bir haqıyqatlıqtı yamasa waqıyanı «biliw, túsiniw, eske túsiriw, umıtıw, kóriw, sezıw, kórsetiw, itibar beriw, quwanıw, qapa bolıw, ashıwlanıw, hayran qalıw, ókiniw, túsendiriw, xabar beriw, aldınnan eskertiw» sıyaqlı feyil sózler arqalı jetkerip beriw.

1) - Ğam jeme, balam. Qatıqlaqlı bolsań, bárin bes sawsaǵıńday qılaman [7.54].

Presuppoziciya: Áliy Dospanǵa biylerdiń atqosshıların tanıstırajaq.

2) – Aydos atqosshısın ózgertejaq degen gáp shıǵıp edi. Shaması, barlap ushqan baba búrkitten, parlap ushqan bala búrkitti artıq kórseńiz kerek.

Bul Orınbay biydiń dawısı edi. Shiy sırtında Áliy menen Dospan bir-birinen qısınısıp esitpegensidi. [7.57].

Presuppoziciya: Orınbay biy Aydostıń atqosshı ózgertejaq ekenin xabarlap atır.

3. **Nofaktiv prezuppoziciya** – sóylewshi yaki tıńlawshı aytıp atırǵan gápindegi jaǵday negizinde sol momenttegi haqıyqat bolmaydı, olar ózleri aytıp atırǵan jaǵdaydı árman etedi, kóz aldına keltiredi yaki ózlerine sol jaǵdayǵa salıwǵa háreket etedi.

1) Xanlıq bizge miyassar emes pe? – dedi Aydos zilli hám birden juwasıdı. – Abaylaysız ba, nábada elimizge sırttan birew kirse, yaki Awǵan elinen, yaki Qıtayǵa ketken, yaki álle qaydan qashqan bir qaraqalpaq watanım dep qaytıp kelse, qayerge panalaydı? [7.59].

Presuppoziciya: Aydos qaraqalpaqlar panalap keletuǵın watanı (qalası) bolıwın ármanlap atır.

2) Aydos qaraqalpaq xanlığı jóninde ján sóz qozǵamaqshı bolsa, hámme jıynalıp urıberdi qıladı, awzın qaqqalaydı. Sonlıqtan ol bul jóninde qaytıp tiline baspadı. Sonnan kelgen, olar qansha ashılısıp birin-biri isendiriwge urınbasın, basta baslanǵan tórt baǵıt birew túwe úshewge kelmedi.

- Joq, Qońırat xanlığın dúziw kerek!... [7.70].

Presuppoziciya: Qońırat xanlığı dúzilmegen, dúziwdi árman etip atır.

4. **Leksikalıq presuppoziciyada** bir is-háreket yaki bir nárese islep kóriledi, onı jaqsı yaki jaman aqıbeti áhmiyetke iye emes, eń tiykarǵısı sonı islewge háreket etip kóriw, urınıp kóriw. Leksikalıq presuppoziciyalardı bildiriwshi arnawlı til birlikleri: toqtaw, baslaw, jáne bir mártebe.

1) Nókerler, alǵa ketip bir maydan urıs qıldı da, qoraǵa qashqan pıshıqtay shapqılasıp kelip, *jáne* xanniń shatırına gúwlep tıǵıldı [7.9].

Presuppoziciya: Nókerler bunnan aldın da izge shegingen.

2) Tergestiriw *qaytadan* baslandı. Aydos burınǵı anıqlanǵanlardı tákirarlap bolǵannan keyin, ayıpkerlerdiń hár qaysısında neshewden bala barlıǵın soradı [7.17].

Presuppoziciya: Eki urı bunnan aldın da tergelgen edi.

5. **Strukturalıq presuppoziciya** – sóylewshi yaki tıńlawshı tárepinen ótkende bolǵan bir is-hárekettiń qashan, qayerde, kim tárepinen islengenligin anıqlastırıw ushın beriletuǵın soraw gápler. Bul waqıyalıq sóylewshi hám tıńlawshı ushın haqıyqat bolıwı kerek, ol biykarlanbawı kerek.

1) – Jeti balam bar.

- Aldı neshede?

- On jetide.

- Qawın ektiń be?

- Joq. [7.17].

Presuppoziciya: Urınıń urlıq islew sebebin anıqlastırıp atır.

2) – Qumar kelin ilahiyda miymandos jan, - dedi Áliy gápke aralastı. – Qaraqalpaqta erdiń atın hayal shıǵaradı degen gáp bar. Áne, usı kelin sonday, naǵız Biybipatpanıń qızı dese boladı.

- Óziniń ózbeklerge jaqınlıǵı bar emes pe?

- Durıs sezgensiz. Esengeldiniń ózbek hayalınan tuwılǵan, Tóremurat suwpi jiyen. [7.63].

Presuppoziciya: Qumar haqqındaǵı maǵlıwmatlar anıqlastırılıp atır.

6. **Kontrafaktiv presuppoziciya** – sóylewshi ózi aytqan gáp arqalı onıń haqıyqatında qanday ekenligin ańlatıwshı presuppoziciya. *Eger ol jerge barmaǵanımda edi*. Bul gápte sóylewshi haqıyqatında *ol jerge barǵan*, yaǵnıy bul gápte *ol barǵan* degen presuppoziciyaǵa iye bolamız.

1) – Uyqıla qozım, quday olardıń ózlerine insap bersin.

- Qaytip jarasar ma eken?

- Eli-xalqım dep at shapqan jigitlerdiń báygi sızıǵı birew boladı degen gáp bar. Niyetleri dúziw bolsa, jarasadı. [7.33].

Presuppoziciya: Aydos penen inileri urısqan.

2) - Onısın biybaba seze me?

- Biyxabar.

- Aytpadıń ba?

- Ullı biy adam jamanlasań jek kóredi.

- Há, túsindim. Ol qaysı xannıń tárepin tutadı?

- Qabil biy pisik tarı izlegen tawıq. [7.56].

Presuppoziciya: Aydos biy Qabil biydiń qusın óltirip aladı. Buǵan Qabil biy ókpelep, Aydosı jaman kórip júredi.

Pragmatikalıq presuppoziciya kommunikaciya procesine qatnasıp atırǵan adresant hám adresat sol sáwbettiń teması boyınsha maǵlıwmatlarǵa tolıq iye bolıwı kerek, sonda kommunikaciya procesi nátiyjeli hám paydalı boladı. Sáwbet hárdayım da nátiyjeli bola bermeydi, sáwbetleslerdiń qaysı biri bolsa da ózleriniń sóylesiw barısında óz oylaǵan niyetine jete almawı da múmkin. Bunday jaǵday da pragmatikalıq presuppoziciya hádiysesine kiredi [5.53].

Presuppoziciyanı anıqlaw tekst arqalı bayan etilgen semantikalıq strukturanı analiz etiw usılı menen ámelge asırıladı.

Tekste presuppoziciya hám máni astındaǵı mánini bir-birinen ajratıp biliw kerek. Bunday izertlewlerdiń qızıq tárepi sóylewshi názerde tutqan presuppoziciya da, máni astındaǵı máni de kópshilik jaǵdayda birdeydey boladı, biraq olardıń ózine tán ózgesheliklerin ajratıp úyreniw izertlewshilerden dıqqat-itibardı talap etedi.

Qaraqalpaq til biliminde pragmalıngvistikanıń rawajlanıw ushın kóplegen izertlewler alıp barıw zárúr. Ásirese, pragmalıngvistikadaǵı presuppoziciya máselesin úyreniw, presuppoziciyanı máni astındaǵı mánidен ajırata biliw insannıń tilden qanday maqsette paydalanıwın túsiniwge járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Burxonov Z. O'zbek tilide ko'makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi. (presuppozitsion aspekt). - Toshkent, 2008. B. 8.
2. Hakimov M. Ózbek pragmalıngvistika asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2003. B. 120.
3. Kalknazarova U. T.Qayıpbergenov shıǵarmaları tiliniń pragmalıngvistikalıq analizi. Mag.diss. Nókis, 2022. B. 49.
4. Қайыпбергенов Т. Бахытсызлар. - Нөкис: "Билим", 2019.
5. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap//Ózbek tili va adabiyoti. – Toshkent. 1986. №6, B. 29.
6. Safarov Sh. Pragmalıngvistika. – Toshkent, 2008. B. 126-127.